

существующих между автором, повествователем и системой образов-персонажей. В структуру визуального образа, передающего впечатления персонажа, Толстой-художник закладывает информацию о характере героя, определяя его место в системе образов и общей композиции произведения. Портретные изображения оказываются тесно связанными с романским повествованием: из них складываются узловые в смысловом отношении сцены и эпизоды.

Анализ художественных форм портрета в романе Л.Н. Толстого «Анна Каренина» свидетельствует о том, что многие визуальные образы героев романа созданы автором в расчете на активность читательских ассоциаций, включающих в себя различные способы интерпретации художественного текста, в том числе и живописный контекст, который, безусловно, расширяет смысловое поле образа и всего произведения в целом. Портретная характеристика героев постепенно «освобождается» от выполнения чисто служебной «описательной», репрезентативной роли и становится наряду с другими элементами художественной структуры конструктивным элементом повествования, несущим в себе знание о жанровой модификации произведения.

Литература:

1. Шаталов С.Е. Художественный мир И.С.Тургенева. – М., 1979.
2. Храпченко М.Б. Лев Толстой как художник. – М., 1965.
3. Страхов И.С. Психологический анализ в литературном творчестве: Учебное пособие. Ч.1. - Саратов, 1973.
4. Бабаев Э.Г. Очерки эстетики и творчества Л.Н.Толстого. – М., 1981.
5. Чудаков А.П. Предметный мир Достоевского // Достоевский. Материалы и исследования. – М., 1980.
6. Толстой Л.Н. Анна Каренина // Полн. собр.соч: в 12 т. Т.7, Т. 8. – М., 1987.

* * *

Бұл мақалада портреттеу механизмі Л.Толстойдың «Анна Каренина» романының құрылымында қарастырылады. Бұл жерде портрет хабарлау барысында жаңа сипатқа ие бола отыра, мінез эскизінің функциясын атқарады. Кейіпкер психологиясы ішкі монологтан көрі оның іс-әрекеттері мен қимылдарында байқалады.

* * *

In this paper given Methods of personages' description are examined in the structure of the novel "Anna Karenina" by L. Tolstoy. Decryption of personage fulfils the function of the character's sketch, which gets new features during reading. Psychology of personage is showed through inner monologues and also through actions.

Алтын орда дәуірінен жеткен ғашықтық дастан

П. Қ. Бисенбаев

өл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың аға оқытушы, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Мақалада Дүрбек ақын жырлаған «Жүсіп-Зылиха» дастанының идеялық мазмұны мен көркемдік кестесі жайында сөз болады. Сонымен қатар автор Дүрбек өмір сүрген уақыттың шындығына да тоқталған.

Жүсіп пен Зылиха турасындағы аңыз – әпсаналар жер жүзінің көзі қарақты азаматтарының қай-қайсысына да таныс дүниелер. Ғасырлар қойнауынан жеткен бұл аңыздар батыс пен шығыс әдебиетіне тең тараған әлемдік сюжеттер қатарынан саналады. Аталмыш оқиғаның күллі жұртқа мәшһүр болуына қасиетті кітаптардағы хикаялардың сюжеттері әсер еткені анық. Сонымен қатар Жүсіпке қатысты әңгімелердің әлем халықтарының жазба әдебиеті мен фольклорынан орын алуына олардың жүректі селт еткізер драмалық фабуласындағы жалпыадамзаттық гуманизм көрінісі, жақсылы

лықтың жасампаздығы туралы жарқын түйіндеулер, түптің-түбінде зұлымдықтың жеңіліс тауып, әділдіктің үстемдік құратындығы жайындағы тәпсіл сөздер мен адамгершіліктің әлеуметтік мән-маңызы туралы идеялық мазмұны себеп болды деп есептейміз. Қаламы қарымды ақын-жазушылардың араға уақыт салып осы тақырыпқа оралып отыруының сырын аңызға арқау болған дәп осындай асқақ идеялардан іздеген жөн.

Жас күнінде Жүсіпке арнап повесть жазбақ болған атақты Гете өзінің «Поэзия және шындық» аталатын танымал кітабында: «Шағын

әңгіменің өн бойынан жан жадыратар жаңалықтарды көп көрдім...» - деп жазыпты. Міне шығарма желісіндегі осындай жаңалықтар ғасырлар бойы елдің назарын аударып. Ақындардың шабытын оятты, оқырман қауымның қызығушылығын туғызды.

Жүсіп пен Зылиха туралы әпсана әдеби-көркем сюжет ретінде шығыс елдерінде ерекше құрметке бөленді. Шығыс халықтарының әдебиетінде осы тақырыпқа жазылған жүз елуден астам шығарма бар екенін айтсақ та жеткілікті. Көркемдік өңдеуден өткен бұл сюжеттерді Орта Азия мен Кавказдың, Иран мен Ауғанстанның, Индия мен Пәкістанның, Түркия мен Араб елдерінің әдебиеттерінен кезіктіруге болады.

Жүсіп туралы аңыздардағы идеялар мен образдардың әдебиет әлеміне дендеп енуіне байланысты атап өтерлік тағы бір жайт- ақын-жазушылардың бұл тақырыпқа өз елінің саяси-әлеуметтік тарихындағы ауыр кезеңдерде көңіл аударғандығы. Жиырмасыншы ғасырдағы ірі тұлғалардың бірі, немістің белгілі жазушысы Томас Манн ежелгі сюжетке дәп осындай жағдайда қалам тартады. Автор Германияда фашистер билікке келгенге дейін жазылған «Жүсіп және оның ағалары» атты күрделі философиялық роман-тетралогиясында басқыншылыққа негізделген өмір шындығын тәркі ете отырып, ақыл-парасат иелерін фюрердің жантүршігерлік шешімдері мен әрекеттеріне себеп болған бейсаналық түйткілдеріне қарсы қояды. Неміс жазушысы Жүсіп туралы аңыздардың мәліметтері арқылы нәсілдік артықшылық жайындағы зұлымдық ұялаған фашистік доктринаны әшкерелеуге күш салады.

Заманымыздың әйгілі суреткері, атакты түрік ақыны Назым Хикмет «Жүсіп пен Менафис» атты драмасында ежелгі аңыздың тақырыптық-идеялық мазмұнына өзгеше әлеуметтік астар үстей отырып, сан салалы сюжеттің жаңа қырын ашады. Ол өзінің сахналық туындысында аңыз нұсқаларының алғашқы үлгілерінде көрініс тапқан саяси-әлеуметтік мәселелерді бірінші кезекке шығарады. Назым Хикмет адамгершілік идеалдары мен азаттық мұраттары жолындағы қоғамдық әділетсіздіктерге ойсырата соққы беретін заманауи күрес идеяларын шеберлікпен бейнеледі.

Өткенге, бес ғасыр белестеріне назар аударған болсақ, Дүрбек ақынның «Жүсіп пен Зылиха» поэмасы Орта Азия халықтарының өміріндегі тарихи сілкіністер кезінде дүниеге келгенін аңғармау мүмкін емес.

Бұл өзі елді жұтатып, қанқұйлы қантөгіске әкелген кескілескен тайпааралық қақтығыстардың кезі болатын, осы жағдайлар Әмір Темірдің сол уақыттағы алып империясының аумағына енетін Мауренахр мен Хорасан тұрғындарының онсыз да ауыр жағдайын мүлде құдыратып жібереді. Қалың әскермен Қытай жеріне аттанбақ болған алпыс жастағы Ақсақ Темір 1405 жылдың 19 қаңтарында Отырар шаһарында дүниеден озады. Ұлы әміршінің қазасы туралы хабар оның салтанатты астанасы Самарқандқа жеткенде әйгілі билеушінің ұрпақтары түгелге жуық атсалысқан тақ үшін тартыс басталып кетеді. Ал Самарқанд қаласы аз уақытқа әмір Темірдің немересі Халел сұлтанның қолына көшеді. Бірақ бұл кезде билікке таласқандардың берекесіз күресі күн санап күшейіп келе жатқан-тұғын.

Ақсақ Темір ұрпақтарының ішіндегі ең қайраттысы 1409 жылы 30 наурызда Халел сұлтанға күйрете соққы берген ұлы Шахрух Мырза болып шығады. Осы кезден бастап Шахрух астанасын Самарқандтан өзіне оңтайлы Герат қаласына көшіреді. Ол билеуші ретіндегі басқыншылық жорықтарын дәп осы жерден бастайды. Бұл жорықтың алғашқы құрбаны Балх қаласы болады. Шахрух 1409 жылдың 22 шілдесінде қабырғалары берік, еңсесі биік бекініске келіп ат басын тірейді. Қаланың айналасындағы бау-бақшаны тып-типыл етіп тонайды. Сөйтіп Шахрух әскері Балхты сол жылдың 10 қыркүйегіне дейін қоршауда ұстайды.

Біздің қолымызда «Жүсіп-Зылиха» поэмасының авторына қатысты ғұмырбаяндық мәліметтер жоқ, әрине. Алайда Дүрбектің поэмаға кіріспе сөзінде өз туындысын Балх қамалы қамауда тұрған кезде жазғанын дәлелдейтін жолдар кездеседі.

Көп адамға сын болған сол күндерде,
Қала қалды қамауда жау келгенде.
Қорқынышты күн туды, тамұқ басып,
Шаһардан пана тапты жұмыр пенде.
Шарасыз жұрт қалдырып бау-бақшасын,
Қыл үстінде күн кешті, қорғап басын.
Қамаудағы қаламыз-тозақ оты,
Ал сыртында гүл-шешек жұмақ-бағың.
...Үш ай бойы тас қорғанда қамалдым,
Арып-ашып мен құсадан жарадым.
Көппен бірге тұтқын болып шаһарда,
Адамзаттың құпиясын ақтардым.(1,13)

Ақын осындай ауыр күндерде, жау құрсауындағы қалада отырып өзінің атакты поэмасын жаза бастайды. Ол шығарманы жазу ба-

рысында құран хикаяларын ғана пайдаланып қоймайды, сонымен бірге Жүсіп туралы аңыздық проза үлгілерінде кездесетін өзге деректердегі қосымша мәліметтерді де молынан жаратады.

«Жүсіп-Зылиха» поэмасында екі бірдей көркемдік-идеялық желі анық бой көрсетеді. Солардың бірі ежелгі аңыздардың мазмұнымен ұштасатын болса, екіншісі ақын өмір сүрген уақыттың саяси-әлеуметтік мәселелеріне бағышталады. Дүрбек поэмасының сюжеті құран хикаяларының оқиғасын толық қайталайды. Бірінші тарауда Жүсіптің бақытты балалық шағы, он ағасының қастандық ойлауы, Жүсіпті құдыққа тастауы, оның құлдыққа сатылуы көрініс табады; басқа тарауларда оның елге танылуы, содан кейін көп жыл қайғы шегіп түрмеде отыруы, Жүсіптің үлкен жетістіктерге жетуі және т.б. баяндалады. Шығармада Дүрбек ақын басты қаһарманның ғана ойы мен көңіл күйін толық ашуға ден қоймайды, сонымен қатар әрекетке араласатын басқа кейіпкерлерді де кеңірек бейнелеуге күш салады.

Зылиха махаббатына қатысты оқиғалар ақын туындысындағы қосымша желі ғана. Шығарма атауында Зылиха есімі қатар алынғанымен оған парсы жұртынан ауысқан эпикалық дәстүр ықпалы деп қараған жөн. Зылиха тарихы, оның басты кейіпкерлермен қарым-қатынасы Жүсіптің психологиялық мінездемесін ширықтыру үшін алынған эпизодтық көрініс. Тағы бір атап өтерлік жайт- шығармадағы тұрмыстық детальдардың молдығы мен оқиға өрбитін кеңістіктің жанды, нәрлі сипаттамасы. Бұл жағынан, яғни тұрмыстық детальдары әлсіз басқа нұсқалардан Дүрбек поэмасын ерекшелендіріп тұратын да осындай нәзік өрнектері дер едік.

Жоғарыда сөз болғандай, Шығыс халықтарының әдебиетінде Жүсіп, Зылиха туралы аңыздардың дастандық үлгілері өте көп. Түркі тілдерінде осы бір әйгілі сюжеттің негізінде дүниеге келген жетпіске жуық көркем шығарма бар екен. Дүрбек ақын өзінің ғажап поэмасын жазу барысында құран хикаяларынан өзге қандай дерек көздеріне сүйенуі мүмкін? Ол тұста бұл аңыздың желісінде туған белгілі шығарма Құл Ғалидың 1233 жылы жазылған «Қисса Жүсіп» дастаны болатын. Оның үстіне, Дүрбек Бұрханиддин Рабғузидің «Қиссасул Әнбиесімен» де таныс болуы мүмкін. Ол ғасырда Жүсіп туралы аңыздардың парсы тіліндегі өңделген үлгілері көп тараған еді. Солардың бірі парсы-тәжік жұртының ұлы

ақыны Фирдауси қаламынан туғаны мәлім. Дүрбектің өзі атақты поэмасының алғы сөзінде осы аңыздың парсы тіліндегі прозалық нұсқасын негізгі дерек көзі ретінде пайдаланғанын айтады. Әзірге ол варианттың кімнің нұсқасы екені анықталмай тұр.

Қалай айтсақ та «Жүсіп-Зылиха» поэмасын оқи отырып, оның авторының шеберлігі мен шығармашылық қиялының күшіне танданбау мүмкін емес. Ақын өз шығармасының көркемдік кестесіне қандай эпизод, қандай деталь енгізбесін соның бәрі кейіпкерлердің көңіл-күйі мен әрекеттеріне психологиялық дәйектеме ретінде қызмет жасайды. Дүрбектің шеберлігі ақын поэмасының композициялық тұтастығынан да көрініс табады. Шығарманың бірнеше тарауларға бөлінуі, әрбір тараудың баяндау жүйесіндегі жаңа саты, жаңа бөлім ретінде танылуы соның нәтижесі. Поэманың тараулар саны барлық басылымдарында бірдей емес, әрбір тараудың негізгі мазмұнын аңдата-тын атаулары да әрқалай. Бірақ поэманың сюжеттік даму кезеңдері жұмыр, туындының жалпы стилінде де бірізділік байқалады. Оның образдар жүйесінің классикалық болмысында да ақау жоқ, поэманың сүзгіден өткен таңдаулы формасы, яғни Дүрбектің өлеңмен өрілген әңгімесі бастапқы беттен, соңғы паракқа дейін ырғақты әрі бейнелі екі тармақты бәйіттерден тұрады.

Алайда аттас поэмалар ішінде Дүрбек шығармасы көркемдік болмысымен ғана ерекшеленбейді, Дүрбек туындысы дәстүрлі тақырыпқа жазылғанымен ақын өмір сүрген дәуірдің оқиғаларымен, әлеуметтік, этикалық өткір мәселелерімен үндес, мазмұндас келуімен де мәнді. Шығарма сюжетінің басынан аяғына дейін дендеп еніп, Дүрбек поэмасына азаматтық, гуманистік сарын үстеп тұратын екінші идеялық желінің маңызы да дәп осында.

Орыстың атақты шығыстанушы ғалымы Е.Э. Бертельс «Өте ауыр тарихи оқиғалар тұсында жазылған Дүрбек поэмасының негізгі айтар ойы түсінікті-ауыр қайғыға қарсы тұру» (2,271) - деп атап өткен болатын. Ақын өзінің замандастарын кез келген қиындыққа шыдап, қайсарлық танытуға, ең бастысы-келешекке деген сенімін жоғалтпауға шақырады. Дүрбек поэмасының терең оптимизмі де осында. Адамдардың төзімділік пен қайсарлық арқылы қайғы-қасіреттен азат болып, бақытқа қол жеткізетіні турасында айтқан ақынның нақты өмірдегі бақытты меңзеп отырғаны анық. Бәрі де: поэмадағы негізгі тартыстардың шешімі де,

психологиялық дәйектеме де, сюжетті құрудың көркемдік амалдары да осы мақсатқа бағынады.

Ағайын-туыстар арасындағы қанды қырғын мен жойқын соғыстардың куәсі болған ақын өзінің замандастарын бір келісімге келіп, бейбіт ғұмыр кешуге шақырады. Бұл идея поэманың шарықтау шегінде, Жүсіптің ағаларымен татуласатын тұсында да көрініс табады. Поэмадан қарапайым халықты қолдайтын, адамгершілік пен әділдікке үндейтін гуманистік идеяларды айқын аңғарамыз.

Бұның бәрі, әрине, Жүсіп туралы аңызды саналы түрде ізгілендіруге бет бұрған Дүрбек поэмасының ар-ождан кодексіне негізделген болмысын танытады. «Жүсіп-Зулиха» поэмасының өн бойындағы гуманизм идеясы, оның қайталанбайтын көркемдік кестесі осы туындыны ортағасырдағы түркі әдебиетінің інжу-

маржандарының қатарына қосуға мүмкіндік береді. Дүрбек поэмасы ақиқат өмірдің күллі әлеуметтік, саяси, этикалық өткір мәселелерін бейнелеуге бет бұрған кезең әдебиетінің дамуына зор үлес қосты.

Әдебиеттер:

1. Дурбек. Юсуф и Зулиха. – Москва, 1987.
2. Бертельс Е.Э. Литература народов Средней Азии от древнейших времен до XV в. «Новый мир». – №9. – 1939.

***

В статье рассматривается идейное содержание и художественное своеобразие дастана «Жусип и Зулейха» Дурбек акына. Также автором исследуется историческая действительность того времени, когда жил и творил Дурбек акын.

Беташар

Самал Дәрібайұлы

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ф.ғ.к., доцент, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Қазақ халқының үйлену салтындағы ерекше қайталанбас жырларының бірі – беташар. Беташар – үйлену және жерлеу ғұрыптарындағы дүниетанымдардың тоқайласар тұсы. Мақалада беташар жырының генезисі, оның тәрбиелік мәні ғұрыптардағы параллельдер арқылы түрлі аспектіде қарастырылады.

Қазақ фольклорының жанрларында әлі де зерттеуді қажет ететін тұстар аз емес. Соның бірі - үйлену және жерлеуге қатысты әдет - ғұрыптардағы параллельдер. Алаш баласының тал бесіктен жер бесікке дейінгі таным түсінігінің тоқайласар тұсы қазақ халқының **беташар** салтында айқын аңғарылады.

Біз сөз еткелі отырған үйлену мен жерлеу ғұрпындағы параллельдерді ғұрыптық өлеңдерге, түр-түске және ырым-тыйымдарға байланысты танымдар арқылы қарастыруға болады.

Күні бүгінге дейін беташар салтының түрмыс-салт өлеңі ретінде жанрлық ерекшелігіне, тәрбиелік мәніне фольклортанушы ғалымдарымыздың еңбектерінде жүйелі пікірлер білдірілді.

Қазақ халқының дүниетанымында **беташар** қыз баланың келін атанып, жаңа шаңырақтың табалдырығын аттағаннан кейін бір рет қана және міндетті түрде жасалатын ерекше салт.

Беташар - келінге жаңа ортаны таныстырумен бірге, тазарту миссиясын да жүзеге асырады. Яғни, келін түсіруші жақ беташар жасау арқылы жас келінге келген ортасын таныстыра отырып, онымен бірге көзге көрінбес тылсым зұлым күш иелерінің ілесіп келмеуін де мақсат етеді. Келіннің қадамының құтты не құтсыз болуы оның түскен шаңыраққа тез сіңіп кетуіне тікелей әсер етеді. «Келіннің аяғынан, қойшының таяғынан» деген мақалдың осындай жағдайларға байланысты айтылғаны хақ. Егер келін түсірген шаңырақ немесе әулет тойдан соң тағы бір қуанышқа кенеліп жатса, үлкендер жағы «аяғы құт болды» деп жақсылыққа жорып жатады. Мұндай жағдайда жас келіннің іс-әрекетіндегі кейбір олқылықтар көпке дейін еленбей қалатыны да анық. Сол секілді босаға аттағаннан кейін әулет ауыр қайғыға ұшыраса (отбасы мүшелері не жақын туыстардың қайтыс болуы, ауруға ұшырауы, т.б.) «аяғы құтсыз